

A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész rövid története (1940–1945)

1. A megalakulás körülményei

1940. augusztus 30-án a bécsi Belvedere palota aranytermében kihirdették a második bécsi döntést, amely a Magyarország és Románia közötti vita tárgyát képező Erdély területét etnikai, gazdasági és stratégiai szempontok alapján felosztotta a két ország között. Északi része Magyarországhoz került, déli része továbbra is Romániánál maradt.¹

Az új határ példátlan módon szakította ketté Erdély területét. Történelmi régiókat, évszázadok óta összefonódott gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolatrendszert, falvakat, családokat vágott ketté minden pragmatikus szempont mellőzésével. A döntés megosztotta Erdélyt és annak lakóit. A két nemzet egyébként is terhelt viszonya még jobban elmérgesedett.

A határ, amelyet Berchtesgadenben maga Hitler rajzolt meg, az Erdélyi Református Egyházkerületet is példátlan módon kettészakította. A Romániai Református Egyház a maga két egyházkerületével a két világháború közötti Románia második legnagyobb kisebbségi felekezete volt, mely 1930-ban összesen körülbelül 750 000 lelket számlált. Az Erdélyi Református Egyházkerület 603 egyházközségével és 516 076 lélekkel a romániai reformátusok közel háromnegyedét foglalta magába, és 1940-ben mind lelki, mind szellemi, mind gazdasági téren óriási potenciállal rendelkezett. A román uralom alatt elszenvedett több mint húszéves kisebbségi sors minden csapása ellenére kiterjedt iskolahálózata, teológiája, jól működő belmissziói és karitatív intézményei, képzett lelkészei, jövedelmező gazdasági létesítményei voltak.²

Dél-Erdélyben 1930-ban a román népszámlálás szerint 190 998 ember vallotta magát reformátusnak.³ Közülük az Erdélyi Református Egyházkerület területén élt 129 707 személy, 61 291 lélek pedig a Királyhágómelléki Református Egyházkerülethez tartozott. Ebbe a számba viszont nem számították bele az Óromániai Református Egyházmegye területén élő híveket, akik 1939 végén 51 519-en voltak. A bécsi döntés tehát mintegy 240 000 reformátust hagyott Romániában.⁴

Az egyházkerület Dél-Erdélyben maradt része elszakadt a püspöki székhelytől, főhatóság, teológia, tanítónőképző, hivatalos lap, nyomda és sok minden más nélkül maradt. Első látásra híveinek és vezetőinek tömeges távozására, intézményeinek rohamos leépülésére, teljes káoszra, biztos felszámolódásra lehetett számítani.

Vásárhelyi János, az egyházkerület ekkori püspöke már a bécsi döntést követő éjszakán eldöntötte, hogy minden erejével megakadályozza ezt az „élet-törést”. Három lehetőség közül kellett választania. Az első lett volna az egység látszólagos megőrzése azáltal, hogy megtartja püspöki jogkörét, a leszakadt részt pedig vikáriusa kormányozza. Ezt a lehetőséget választotta Márton Áron püspök a Gyulafehérvári Római Katolikus Egyházmegye esetében, és ugyanígy járt el a szebeni ortodox mitropolita és a balázsfalvi görög katolikus érsek is. Vásárhelyinek viszont magyar állampolgárként kellett volna püspöki teendőit ellátnia román állampolgárok felett, amit a hatályban levő román kultusztörvény határozottan tiltott. A másik lehetőség a kettészakadás volt, ami azt jelentette volna, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa visszaadja a Romániában maradt egyházközségektől kapott megbízatását, és felhatalmazza őket arra, hogy új püspököt, új Igazgatótanácsot válasszanak maguknak. Ez gyakorlatilag a Romániában maradt egyháztest feladását jelentette volna.

A harmadik – afféle köztes – lehetőség az volt, hogy a püspök nevezzen ki ideiglenes intézőbizottságot, erre bízva rá a teljes egyházkormányzati hatalmat és felelősséget, és amíg a helyzet normalizálódik, ez segítse át a dél-erdélyi egyházat a bizonytalan kezdeti állapotokon. A helyzet normalizálódásának két módja lehetett volna: az erdélyi egyházkerület újraegyesítése (Erdélynek akár a magyar, akár a román korona alatti újraegyesülése folytán), illetve a két kerület teljes kettészakadása, amennyiben a dél-erdélyi közgyűlés ekképpen dönt.

Úgy tűnik, hogy Vásárhelyi János – mint minden reálpolitikai érzékkel megáldott kortársa – tudatában volt annak, hogy a kettészakadás ideiglenes. Ezért számára az igazi cél nem az egység feladása lehetett, hanem az egyházi *status quo* megőrzése és valamiféle *modus vivendi* megtalálása, amelynek köszönhetően a dél-erdélyi református egyház a lehető legkisebb töréssel vészeli át az ideiglenes állapotot.

A püspök már augusztus 31-én egybehívta tanácskozássra az Igazgatótanács Kolozsváron maradt tagjait, a csonka igazgatótanácsi gyűlés pedig a püspök javaslatait teljes egészében elfogadta. Határozata⁵ kimondta: „Az Erdélyi Református Egyházkerület továbbra is a maga testéhez tartozónak vallja azokat az egyházközségeket és egyházi intézményeket, amelyeket az új bécsi döntés Romániában hagyott, és nem szűnik meg dolgozni értük.”⁶ Ez a határozat eleve kizárta a végleges kettészakadás bármilyen formáját. De mivel valamiféle törésre mindenképp számítani lehetett, az Intézőbizottságot létrehozó határozattal ezt akarták megakadályozni. A bizottság hatásköre elvileg a következő volt: „képviseleti és intézői az ott maradt egyházközségek, iskolák és az egyházhoz tartozó egész intézmények összes ügyeit.”⁷ Egyházi elnöke Nagy Ferenc tövisi református lelkész, a gyulafehérvári egyházmegye esperese, világi elnöke gróf Bethlen Bálint főgondnok, tagjai a dél-erdélyi egyházmegyék esperesei, főgondnokai, valamint az ottani egyházi iskolák és intézmények igazgatói voltak.

A bizottság tehát kormányzó lett az igazgatótanács nélkül maradt egyházkerületben. Az újraegyesítést később kimondó gyűlés jegyzőkönyve szerint Vásárhelyi János egyszer sem járt Enyeden a bécsi döntéstől 1945. május 28-ig,⁸ így azt mondhatjuk, hogy a létrejött bizottság teljhatalommal, azaz teljes irányítási, képviseleti és határozati felelősséggel bírt. Ezzel az igazgatótanácsi határozattal és Nagy Ferenc megbízatásával hivatalosan is létrejött a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész: püspök nélküli püspökség, igazgatótanács nélküli egyházkerület. Az első hónapokban az Intézőbizottság

nem is tervezte önálló egyházkerület megszervezését a Romániában maradt egyházi részen. Nagy Ferenc 1940 novemberében utazott először Kolozsvárra, ahol többek között Vásárhelyi Jánossal is tárgyalt a dél-erdélyi egyház sorsát illetően.⁹ Egykorú részletes feljegyzések hiányában csak feltételezhetjük, hogy ezen a beszélgetésen döntött el: Nagy Ferenc hazatérése után az Intézöbizottság önálló egyházkerületet próbál szervezni, és első lépésként egyházkerületi választói közgyűlést hív egybe. A román kormány viszont mereven elzárkózott a közgyűlés engedélyezésétől. Ily módon a Nagyenyeden székelő Intézöbizottság mandátumát egyedül csak a kolozsvári Igazgatótanácstól kapta, és törvényes működésének alapjául csak az említett augusztus 31-i határozat szolgált. Öt év alatt pedig nem ültetett össze olyan egyházkerületi testületet, mely hatásköre szerint bármiféle szakítás mellett dönthetett volna, így az egyházkerület végleges kettészakadása lehetetlenné vált. Ezért, ha a gyakorlatban kevés jele mutatkozott is ennek, elvben a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész az Erdélyi Református Egyházkerület szerves része maradt, egészen a megszüntetését kimondó gyűlésig.

A megbízott Intézöbizottság „ideiglenes” jellege pedig hosszantartónak bizonyult, amikor kiderült: a román kormány – remélve, hogy Erdély hovatarozásának kérdését a háborút lezáró békeszerződés rendezzi majd véglegesen – nem engedélyezi, hogy Románia területén újabb – végleges státussal bíró – református egyházkerület jöjjön létre.¹⁰

Ugyanakkor, bár ez a kettéválás látszólag ideiglenes volt, és úgy tűnt, hogy a Nagyenyed és Kolozsvár közötti kapcsolat igen szoros lesz, az államhatárok okozta szakadék a két egyházrész között a gyakorlatban áthidalhatatlanná vált. Azon ígéret, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület nem szűnik meg dolgozni a Romániában maradt egyházrészért, csupán titkos anyagi segélyek, Vásárhelyi János Nagy Ferencnek adott tanácsai és bátorító szavai, illetve a dél-erdélyieknek Kolozsvárra küldött néhány jelentése révén valósult meg. Alapjában véve viszont 1940. augusztus 31-től 1945. május 28-ig, az újraegyesülésig, az Erdélyi Református Egyházkerület – ha hivatalosan nem is, de gyakorlatilag mindenképp – kettészakadt. A két rész különböző irányba haladt: az északi rész rövidesen a Magyar Református Egyház részévé vált, és elindult kibontakozásának saját útján, míg déli része, élén a Nagyenyeden székelő Intézöbizottsággal, megkezdte önálló életét.

Az egyházkerületi rész története – a térséget befolyásoló külpolitikai események és a belső egyházi élet történései figyelembevételével – három nagy időszakra osztható. Az első időszak a második bécsi döntés kihirdetésétől az első intézöbizottsági gyűlésig (1941. május 20-ig), a második periódus 1941. május 20-tól Románia átállásáig (1944. augusztus 23-ig), míg a harmadik időszak az átállástól 1945 októberéig, az újjáegyesülésig és az Intézöbizottság felszámolásáig tartott.

2. Az első időszak (1940. augusztus 30 – 1941. május 20)

Az első, több mint fél évig tartó periódust a kiszámíthatatlan kül- és belpolitikai események és a kezdeti nehézségek miatti zűrzavar, bizonytalanság jellemezte. Nagy Ferenc, miután személyesen értesült megbízatásáról, visszatért Nagyenyedre, és az Intézöbizottság Nagyenyed környéki tagjaival már a határok lezárása előtt elkezdte az egyházkerületi részt megszervező munkát. Az első intézöbizottsági gyűlést már 1940. szeptember 10-én meg akarták tartani, és bár ez hatósági engedély hiánya miatt nem

sikerült, a jelenlevők mégis kimondták: az elnökök ideiglenes megbízatását érvényesnek tekintik, és felhatalmazták őket az ideiglenes központi iroda megszervezésével. Utóbbi elvi alapjait az elnökség még aznapi tanácskozásán leszögezte.¹¹

Az elnökség és az ideiglenes központi iroda első feladatai között az egyházkerület határainak és lélekszámának számbavétele, a hívek és lelkészek tömeges távozásának megállítása, a román kormánnyal és az állami hatóságokkal való kapcsolatfelvétel, valamint az egyházi és iskolai élet zökkenőmentességének biztosítása volt.

A számbavétel során kiderült, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület hat egyházmegyéje majdnem teljesen, néhány pedig töredékesen Dél-Erdélyben maradt. A töredék-egyházmegyék közül néhányat összevontak, így az Egyházkerületi Rész területén hat egész (nagyenyedi, hunyadi, nagyszebeni, gyulafehérvári, küküllői) és négy töredék-egyházmegye (brassói, kolozsvári, kalotaszegi, mezőségi) működött. Az egyházközségek számát illetően a statisztikák eltértek. A különböző kimutatások adatai szerint a Dél-Erdélyben maradt egyházközségek száma 198 és 213 között mozgott.¹² A lélekszámot illetően szintén eltérő adataink vannak. Talán a legmegbízhatóbb Nagy Ferenc 1941. május 20-án ismertetett jelentése, mely szerint az egyházkerület 177 448 református lelket számlált.¹³ Ez a szám valamivel kisebb az 1930-as népszámlálás eredményeinél, és a tömeges optálások miatt kétségtelenül lényegesen csökkent. Korabeli jelentések alapján rekonstruálható, hogy a dél-erdélyi magyarság száma (felekezettől függetlenül) 1944-re mintegy 200 000 fővel apadt, a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész területén élő református hívek száma pedig ekkor már alig haladta meg a 100 000 főt.¹⁴ Az óromániai városok, a Zsil-völgyi bányatelepek, a nagyvárosok napszámos, iparos vagy kereskedő magyar lakossága ebben az időszakban tömegesen hagyta el Dél-Erdélyt. Így a később megszüntetett Óromániai Egyházmegye lélekszáma 80%-kal, a többieké átlagban 20%-kal csökkent.¹⁵ A tömeges optálásoknak elsősorban nyelvi-kulturális okai voltak, de nem elhanyagolhatóak a migráció gazdasági-szociális indokai, továbbá a hatósági zaklatások sem.

A lelkészek tömeges távozása az első időszakban megállíthatatlannak tűnt, de az eltávozók aránya végül nem haladta meg a 20%-ot. 1941 tavaszáig 17 rendes, 15 segéd- és hat lévitallelkész hagyta el az egyházkerületet.¹⁶ Távozásuk okai érthetőek: az észak-erdélyi gazdasági, szociális, szakmai és kulturális perspektívák kétségtelenül vonzóbbak voltak a romániai kisebbségi sorsnál. Egyesek törvénytelenül, mások hatósági engedéllyel, megint mások életük mentése végett hagyták el állomáshelyeiket. A kolozsvári püspök és a nagyenyedi egyházi elnök erőfeszítései végül eredményeseknek bizonyultak: a határozott kijelentés, hogy Magyarországon nem kap állást, aki dél-erdélyi állásáról törvénytelenül lemond, visszafogta a „hazatérés nosztalgias vágyát”: 1941 után mindössze 11 lelkész hagyta el Dél-Erdélyt. Ily módon a megmaradt lelkészi kar – bár tagjai előregedtek,¹⁷ és gyakran 2–3 egyházközséget adminisztráltak – továbbra is végezte a szolgálatot, megőrizte és átmentette az egyházat az öt évig tartó kettészakadás állapotán.

A román kormánnyal való kapcsolattartás az első időszakban majdnem lehetetlen, később igen nehézkes volt. 1940 szeptemberében Románia nemzeti-legionárius állammá vált, Antonescu tábornok alakított kormányt, az egyházi vezetőknek tehát ezzel a kormánnyal kellett tárgyalniuk. 1940 őszén azonban a kabinet minden tárgyalástól elzárkózott, októberben az egyház képviselőit nem is fogadták.¹⁸ A kezdeti időszakban mégis nagyon fontos eredmény volt, hogy a Kultuszminisztérium hozzájárult ahhoz, hogy a lelkészi fizetéseket kiegészítő államsegélyeket Nagy Ferenc egyházi elnök nevére

utalják.¹⁹ A következő lépés az volt, hogy az elnökség próbálta elérni a Kultuszminisztériumnál: támogassa közgyűlés egybehívását és önálló egyházkerület szervezését. Erre irányuló próbálkozásai azonban sikertelenek maradtak. A kormány mind a hivatalos levelezésben, mind az 1941. március 10-i, tavaszi személyes tárgyalások során mereven elzárkózott a dél-erdélyi református egyháztest végleges kerületté való szerveződésétől. Intézőbizottsági gyűlési egybehívását engedélyezték ugyan, de kikötötték: ezen sem újrászervezésről, sem tisztújításról nem lehet szó.²⁰

A magyar kormánnyal először 1940 novemberében tárgyaltak. Az első tárgyalás legfontosabb eredménye a magyar kormány határozott ígérete volt, miszerint Magyarország jelentős pénzbeli segéllyel támogatja a dél-erdélyi református egyházat. A következő négy év magyar kormányai ezen ígéretüket be is váltották: a Magyarországról érkezett segélyek összege meghaladta a 200 millió lejt (kb. ötmillió pengőt).²¹

A kezdeti időszak ugyancsak számottevő eredménye, hogy a mostoha körülmények ellenére zökkenőmentesen működött az egyházi élet és a felekezeti oktatás. Az istentiszteleti életben nem volt számottevő fennakadás, és ekkor az egyházkerület területén 98 elemi és hat középiskola nyitotta meg kapuit. Az elemi iskolák száma már ekkor számottevően csökkent az előző tanévhez képest: közülük több elveszítette nyilvánossági jogát, vagy csökkent tanerőszámmal működött tovább.²² Ennek legfőbb oka az volt, hogy a tanítók nagyobb számban hagyták el Dél-Erdély területét, mint a lelkészek. 1943-ig 108 református felekezeti elemi iskolai tanerő távozott el Dél-Erdélyből, közülük 88-an 1941. május 20. előtt.²³ A hat dél-erdélyi református középiskolai intézmény diáklétszáma növekedett, de a tanárhiány és a tanár-utánpótlás lehetetlenné válása már ekkor lényegesen lecsökkentette a hosszú távú fenntartás esélyeit.

3. A második időszak (1941. május 20. – 1944. augusztus 23.)

a) Az egyházkormányzat

Az 1941. május 20-ára, Nagyenyedre egybehívott intézőbizottsági gyűlés határozataival kialakult az egyházkerületi rész végleges szervezeti formája. Bár a szervezeti szabályzatot a gyűlés nem fogadta el, noha arról két tervezet is született, és később sem hívtak össze újabb intézőbizottsági gyűlést, amely a végleges változatot leszögezte volna, mégis kialakult egy részben hivatalosan, részben hallgatólagosan elfogadott egyházszervezet.

Eszerint az egyházkerületi rész élén az Intézőbizottság állt, mely a kolozsvári Igazgatótanácstól kapta megbízatását. Magát annak helyetteseként határozta meg, és hivatalos elszámolással tartozott neki. 1941. május 20. és 1945. május 28. között szabályszerűen nem gyűlt össze, 1944-ben egy alkalommal „titkos” módon ülésezett. A gyűlések elmaradásának több oka is volt, objektívek és szubjektívek egyaránt. Objektív okok voltak: a gyülekezési korlátozás, mely az egybehívást nehézkessé tette volna, az utazási nehézségek, a lelkészek állandó hatósági zaklatása.²⁴ Szubjektív okként a lelkészek és világi egyházi vezetők latens, de az együttműködést megakadályozó szembenállását említhetjük. Már az első, nyilvános gyűlés előtt kialakult a „tanárok” és az „esperesek” tábora, mindkettő magának vindikálván a kizárólagos egyházkormányzási jogot. Mivel az esperesek féltek, hogy „kormányozni fognak a tanárok” – Baczó Lajos hunyadi esperes szavaival,²⁵ a tanárok pedig nem akarták figyelembe venni „holmi esperesek”²⁶ vé-

leményét, ezért olyan testület egybehívása és kardiális együttműködése, melynek mindkét csoport képviselői tagjai voltak, lehetetlen vállalkozás lett volna. Valószínűleg jól tudta ezt Nagy Ferenc is, és a természetlen viták elkerülése végett mellőzte a világi elem meghívását az egyház kormányzati testületeibe. Ily módon, bár az Intézöbizottságnak az Igazgatótanács hatáskörét kellett volna helyettesítenie a Dél-Erdélyben maradt egyházrészben, végül e feladatának csak a megalakulás és az újraegyesülés idején tett eleget, akkor is csak részlegesen.

Az intézöbizottsági gyűlések hiányában annak jog- és hatáskörét egyre inkább a Püspöki Szék vette át. Ezt a testületet nem az Igazgatótanács határozata, hanem az érvényes egyházi törvények alapján hívta egybe az elnökség, tagjai csak egyházi személyek (esperesek és az egyházi elnök) voltak. Bár az eredeti elképzelés szerint véleményező testületnek kellett volna lennie, rövidesen szűkebb körű Intézöbizottsággá, kormányzó szervvé változott, átvéve mindazokat a feladatokat, melyeket a hallgatólágosan alkalmazott szervezeti szabályzat-tervezet az Intézöbizottság hatáskörébe utalt. Ez abból is látható, hogy – bár tagjai csak a „törvényesen megválasztott” esperesek voltak – 1942-től kezdve a gyűléseken a választott esperesek mellett az esperesi teendőket megbízott lelkészek, az ideiglenesen létesített egyházmegyék esperesei, valamint a központi ügyosztályok előadó tanácsosai is részt vettek. Ez a testület is csak nem nyilvános, hanem titkos – de nem szabálytalan – gyűléseken tárgyalhatta az egyház ügyeit.²⁷

A központi adminisztrációt a hivatalosan megbízott elnökség, valamint az általa létrehozott ügyosztályokban működő előadó-tanácsosok és tisztviselők végezték. Tevékenységüket az Intézöbizottság, egy időben pedig a Püspöki Szék felügyelte.

Az Intézöbizottság elnöksége szintén csak hallgatólágosan elfogadott szabályok szerint működött. Az egyházi elnök, Nagy Ferenc egyben püspökhelyettes volt, de ezt a titulust csak a lelkészi kinevezések aláírásakor használta. Az elnökség ellenőrizte és irányította a központi iroda munkáját, képviselte az Intézöbizottságot és az egyházkerületi részt a román és a magyar kormány, a kolozsvári Igazgatótanács és a többi dél-erdélyi egyház előtt, továbbá az intézöbizottság előtti felelősség terhe alatt döntött az egyházat érintő mindennapos lelki, szellemi és anyagi kérdésekben. Külön – „E” jelzettel ellátott – irattára volt, amelyet a kolozsvári Püspöki Levéltárhoz hasonlóan külön iktatókönyvvvel kezeltek. Ez az iratanyag viszont nem található meg a Dél-Erdélyi Egyházkerületi Rész Levéltárában.

Az elnökség tevékenységének fontosabb területei a következőképpen csoportosíthatóak: jelentések a magyar kormány felé, tárgyalások a dél-erdélyi egyház sérelmeiről és segélyezéséről; tárgyalások és intervenciók a román kormány hivatalaiban (főleg a Kultusz- és Nevelési Minisztériumban); gondoskodás a dél-erdélyi iskolák, egyházi intézmények, bajbajutott lelkészek, nyugdíjasok – általában a rászorulóknak – segélyezéséről. A magyar és a román kormány előtti képviselet a gyakori, évente két-három alkalommal sorra kerülő tárgyalásokban és a kormányoknak folyamatosan küldött jelentésekben, memorandumokban konkretizálódott. A magyar kormány az elnökségen keresztül folyamatosan tájékozódhatott a dél-erdélyi reformátusok és implicite a magyarság életéről. Az egyház jelentései közül pedig feltétlenül ki kell emelnünk a Nagy Ferenc és társai által készített monumentális munkát: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. Szintén az elnökség közbenjárásának eredménye volt a magyar kormánytól érkezett folyamatos pénzügyi segélyezés

is. Enélkül az összeg nélkül sem az iskolákat, sem a kis gyülekezeteket, sem az Intézőbizottság központi apparátusát nem lehetett volna fenntartani.

A román kormánnyal való viszony korántsem volt olyan felhőtlen, mint a magyarral. Bukaresti tárgyalásaikon az elnököknek gyakran szembesülniük kellett a számító időhúzás, a tendenciózus magyarellenesség megnyilvánulásaival, az egymásnak ellentmondó intézkedésekkel és a kíméletlen megjegyzésekkel. Intervencióik mégis gyakran eredményesek voltak, ugyanis sikerült elérniük néhány, a magyarságra és az egyházra igencsak hátrányos kormányhatározat vagy törvény módosítását.²⁸

A pénzbeli segélyek elosztása szintén az elnökség feladata volt. Ennek gyakorlatát számba véve ki kell emelnünk: munkájuk során tagjai kerültek a részrehajlást, továbbá különös fontosságot tulajdonítottak annak, hogy az egyház intézményei önerőből és ne kizárólag segélyekből működjenek, kerültek a túlzott költségek, külön segélyezték a személyes anyagi gondokkal küszködő lelkészeket, tanítókat és nyugdíjasokat, és a segélyek fedezetéről előrelátóan gondoskodtak. Előrelátásuk legékesebb bizonyítéka Nagy Ferenc és Szotyori Lajos áldozatos cselekedete volt, amikor 1944 őszén – jó hírnevüket kockáztatva – elásták az Intézőbizottság 26 millió lejnyi tartalékát, ami a későbbi hónapokban a lelkészi és tanítói fizetések forrása lett.²⁹ Végül feltétlenül említésre méltó, hogy az elnökség a központi irodával együtt a rábízott anyagi erőforrásokkal becsületes módon gazdálkodott, amit később az Intézőbizottságot megvizsgáló igazgatótanácsi kiküldött jelentése is alátámasztott.

A központi iroda a kolozsvári irodához hasonló szerkezetben működött, hat ügyosztály keretében. A titkári, kongruaügyi, iskolai, gazdasági, missziói ügyosztályok, valamint az egyház képviseletét ellátó jogtanácsosok és a bukaresti ügyvivő munkájának köszönhető az egyházkormányzás terén elért számos eredmény. Az előadó tanácsosok személye gyakran változott, általában a történelem megpróbáltatásai miatt, de némelyikük lemondásához személyi konfliktusok is vezettek.

Ha az elnökség és a központi iroda tevékenységét vizsgáljuk, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a kolozsvári Igazgatótanács kiváló és alkalmas emberekre bízta az egyházkerületi rész sorsát. Nagy Ferenc tövisi lelkész, a Gyulafehérvári Református Egyházmegye esperese, a megbízott püspökhelyettes lelkiismeretesen, hivatástudatának magaslatán vezette az egyházkerületi részt. Mentalitását az isteni predestináció partikuláris, az egyes emberek sorsát meghatározó hatásának gondolata jellemezte leginkább, hiszen a bécsi döntésről is így vélekedett: „Ő akarta ezt a napot – és mi nem tehetünk mást, mint hogy alázatosan, földig meghajolva tudomásul vegyük azt.”³⁰ Kvalitását és képességeit esperes- és lelkésztársai is elismerték.³¹

Rátermettsége azonban mit sem ért volna, ha nincs mellette sok kiváló munkatársa, mint például gróf Bethlen Bálint egyházkerületi főgondnok, akiről a nagyszebeni esperes ezt írta: „Komoly vallásos lélek, erős nemzeti érzéssel. Nem afféle nyegle mágnás, s nem volna szüksége a főgondnokságra, hanem nekünk van arra szükségünk, hogy ő főgondnok legyen. Az általa képviselt ügyek mindig mennek, abszolút puritán ember, s feltétlen úr.”³² Vagy Szotyori Lajos, aki 1942-től lett gazdasági előadó tanácsos, és akiről Nagy Ödön mezőköbölküti lelkész a következőket írta: „Nagyon kedves, közvetlen, és minden gyülekezeten és egyházi szolgán segíteni akaró ember. Fontos és sürgős esetekben azt szokta mondani: Még a sziklát is megfúrom, de a szükségeset előteremtem.”³³ De több nevet is sorolhatunk, pl. a Csefő Sándorét, aki a nagyenyedi Bethlen Kollégium

Tanítóképző Intézetének igazgatása mellett a tanügyi előadó tanácsosi teendőket is végezte; Nagy Béla csombordi lelkészét, intézőbizottsági titkárét és tisztségbeli utódját, dr. Nagy Béla ügyvédét, akiknek köszönhetően az Intézőbizottság irattára példás rendezettségben és áttekinthetően maradt fent a szovjet katonák garázdálkodásai ellenére is.³⁴ Vagy említhetjük Elekes Viktort, Szász Pált, a Bethlen Kollégium előljáróit, Musnai Lászlót, a Bethlen Gábor Teológiai Akadémia igazgatóját, Nagy Józsefet, Horváth Jenőt, későbbi kolozsvári teológiai tanárokat, továbbá Baczó Lajos, Csia Pál, Szöcs Sándor esperesek neveit, akik a végsőkig kitartottak egyházuk ügye mellett.

Az egyházkormányzással kapcsolatban viszont feltétlenül meg kell említenünk, hogy maga Nagy Ferenc is elismerte 1945. november 29-i zárójelentésében: bár szerettek volna, mégsem sikerült eleget tenni egyházközségi, egyházmegyei és kerületi viszonylatban az adminisztráció szabályszerű formáságainak. Mentségül azt hozta fel, nekik csak az a lehetőség adatott, hogy úgy kormányozzanak – és itt Reményik Sándor szavaira gondolt –, „ahogy lehet”. Az ötéves kormányzás szerint „különleges idő különleges sajátossága volt, de nem akadályozhatta és nem is akadályozta az egyház belső élet-megnyilvánulását, sem rendes működését.”³⁵ A döntéshozás legmagasabb szintjén a testületi kormányzás nem az eredeti elképzelés szerint érvényesült. Ez az adott körülményekből kiindulva érthető és megmagyarázható, viszont az egyházkerületi rész fennállásának idején bizonyos egyházi körökben meg nem értéshez és számos konfliktushoz vezetett. Bár az egyház kormányzó testületeinek és szerveinek munkája eredményes volt, az irányukban megfogalmazódó kritika és ellenségeskedés nem hiányzott az egyházkerületi rész történetéből. Ezek nagy része magukat mellőzöttnek érző emberek személyeskedő és kötekedő magatartásából fakadt. Bár Tökés Ernő, Szász Pál, Bíró Lajos és Musnai László nem alkotott közös frontot, mégis közös volt bennük az, hogy nagyobb szerepre vágytak az egyház vezetésében, mint amekkora jutott nekik. A konfliktusok másik oka az elnökség és az egyes egyházi képviselők mentalitása közti óriási különbség volt. A nagyenyedi Bethlen Kollégium előljáróságának és néhány tanárának mértékfeletti anyagiassága például elfogadhatatlan volt Nagy Ferenc és Szotyori Lajos számára, főleg, mivel az anyagi juttatásokat a magyarországi segélyekből kellett volna finanszírozni.³⁶ A másik oldalon viszont előbújt az Erdélyi Református Egyházban évszázadok óta létező, a lelkészek és tanárok közötti latens szembenállás, amint arról már a korábbiakban szóltunk. Végül a sértődöttség is rossz tanácsadó volt, ezért romlott meg az együttműködés az elnökség, illetve a központi iroda és Szöcs Sándor mezősegi esperes között, aki mellelleg igencsak jó egyházi munkás és eredményes vezető volt.³⁷

b) Az egyházkerületi rész és a román állam viszonya

Az egyház életét alapvetően meghatározta a román államapparátus viszonyulása. Utóbbi nem spirituális valóságot, hanem pusztán magyar közéleti szereplőt látott benne. Amikor a kölcsönösségi alapú kisebbségi politika következményeként, vagy az etnikai tisztogatás szándékával a magyarság pozícióit akarta megrendíteni, az egyébként deklaráltan fundamentalista keresztyén kormány egyházellenes intézkedéseket is hozott. Ezzel szemben a református egyház a feltétlen lojalitás útját választotta Romániában, és kerülte a nyilvános vagy rejtett konfrontációt. Nem tudunk államellenes egyházi összeesküvésekről, lelkészek által elkövetett kémkedésekről, szabotázsokról vagy partizán-akciókról. Úgy véljük, az egyház vezetése azt remélte, hogy a lojalitásával találhat valamiféle *modus*

vivendit. Reményeikben csalódnuk kellett, mert lojalitásuk ellenére diszkriminációban, atrocitásokban és sérelmek véget nem érő sorában volt részük, de ez nem jelenti azt, hogy magatartásuk céltévesztett lett volna. A megdöntetlen kijelentéseket és lépéseket ugyanis könyörtelenül megtorolta a hadiállapot törvényeire épített román igazságszolgáltatás. Elég itt Árkossy Jenő ótordai lelkész esetére utalnunk, akit egyetlen tiltakozó nyilvános beszéde miatt a román nemzet megsértése vádjával húsz év nehézbüntetésre ítélték.³⁸ A bizonyíthatóan magyarellenes lelkületű hivatalnokoktól, a köztudottan xenofóbiával fertőzött miniszterelnöktől és miniszterektől az egyház ebben az időszakban semmi jót nem várhatott. Két kultúra összecsapásakor az egyházak az elsők között szenvednek – a megállapítás alól az általunk vizsgált egyház sem volt kivétel.

c) A többi magyar felekezettel való viszony

A vizsgált időszakban a dél-erdélyi magyar egyházakat összekötötte a közös, a túlélésért folyó konok harc. Ezért a református, római katolikus, evangélikus és unitárius egyház afféle lövészárók-ökumenizmusra, a közös ügyért való együttműködésre szánta el magát. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy a felekezeti iskolák kapui megnyíltak a más felekezeti diákok előtt is: a nagyszebeni zárdába református lányok, a nagyenyedi kollégiumba katolikus, evangélikus és unitárius fiúk járhattak.³⁹ Márton Áron, Nagy Ferenc, Argay György és Gaál Miklós együttműködése, közös fellépése a magyarság érdekvédelmében példaértékű volt.⁴⁰ Mégis, csupán lövészárók-ökumenizmusról beszélhetünk, mert a „lélekhalászás”, a másikkal szembeni tiszteletlen magatartás és a részrehajló diakónia továbbra is mérgezte az egyházak közti jó viszonyt.⁴¹

d) Az egyház belső élete

A dél-erdélyi egyházmegyék élete a második világháború alatt kihirdetett ostromállapot-törvények következtében a vegetálás szintjére süllyedt. Az egyházmegyei gyűlések engedély hiányában elmaradtak.⁴² Mivel a hatóságok a legkisebb baráti összejövetelt is gyanakodva fogadták, és gyakran indítottak illegális gyülekezés miatti hadbíróvási eljárást,⁴³ ezért a lelkészek jóformán nem is találkozhattak egymással. Az esperesek nem látogathatták a gyülekezeteket, nem voltak lelkészértekezleti találkozók, így a lelkészi közösségek atomizálódtak. A magánlevelezésből a magyar nyelvet száműzték,⁴⁴ a levelek a cenzúrázás miatt egyébként is több hetes késéssel érkeztek meg a címzettekhez.

Az egyház belmissziói élete szintén megbénult, és nem születtek olyan eredmények, amilyenekre a két világháború között elindult hasonló törekvések folyamánként számítani lehetett volna. Nem a lelkületváltozás okozta ezt az eredménytelenséget, hanem sokkal inkább az a számos sérelem és akadály, ami az egyházi munkások elé gördült ebben az időben. Az istentisztelet volt az egyetlen egyházi tevékenység, amelyik többé-kevésbé akadálymentesen folyhatott. A látogatottságról nincsenek pontos statisztikai adatok, de az minden bizonnyal növekedett, hisz az imádság erőt nyújtott azoknak a családnak, ahol a férfiak katonai vagy munkaszolgálatot teljesítettek, vagy Magyarországra menekültek. Ugyanakkor a templom volt az egyetlen hely, ahol a magyar közösségek szabadon és valamelyest háborítatlanul találkozhattak. Viszont gyakori volt, hogy a hatóságok akadékoskodásai miatt a lelkészek nem tarthattak istentiszteletet, vagy a gyülekezetek templom és imaház nélkül maradtak.⁴⁵ Szintén nehézkesen működött a katekézis. Györgyfalván

például a lelkészt hadbírótság elé idézték a konfirmációi előkészítése miatt.⁴⁶ Volt, ahol a helyi állami tanítók, tanárok akadályozták a gyermekek katekizációját. A belmissziói alakulatokat, a Nőszövetséget, az Ifjúsági Keresztyén Egyesületet, a Férfi- és Leányszövetséget a hatóságok mind egyházi egyesületeknek tekintették, és nem engedélyezték közösségi alkalmak szervezését. Az egyházi diakónia földalatti tevékenységgé, a gyülekezeti ünnepélyek titkos összejövetellekké váltak, és hadbírósnál eljárást kockáztatott az, akit elővigyázatlansága miatt „rajtakapott” az árgus szemekkel figyelő hatóság.⁴⁷

Mégis, az egyház a lehetőségekhez képest a szeretetszolgálatban jelentős eredményeket ért el. Töretlenül működött a több mint negyven árvának menedéket nyújtó szászvárosi Árvaház, a brassói Szeretetház, sőt Brassóban református gyermekóvó napközi otthont is létesítettek. A nagyszebeni Nőszövetség a lehetőségekhez mérten gondoskodott a hadbírósnál eljárás miatt őrizetbe vett magyarokról, és a gyülekezetekben alkalmanként megnyilvánuló szeretetszolgálat is jelentős volt.⁴⁸

Az egyházközségek elnéptelenedése miatt a szórványok száma is rohamosan nőtt, amelyekről szintén gondoskodni kellett. Elképzelésekben nem volt hiány, hisz az első időszakban még szórványmunkaterv és stratégia is született.⁴⁹ A legfontosabb eredmények között a szórványsegélyt és a szórványban élő gyermekek számára készített katekizmust kell említenünk.⁵⁰

Az egyházi sajtó ügyére szintén nagy reménységgel és lelkesedéssel tekintettek a dél-erdélyi lelkészek. Csak később derült ki: a magyarság kulturális reprodukcióját megakadályozni akaró cenzúra szigorú szorításában csak nagyon kevés eredményre lehet számítani. A kezdeti tervekből alig valósult meg valami. Két évig az egyháznak hivatalos lapja sem volt.⁵¹ Naptárait több hónapos késéssel adhatta ki, és kevesebb, mint 20 egyházi könyv jelenhetett meg, nagy részük vékony füzet. Egyedül az Intézőbizottság nagy vállalkozása, a *Református Énekeskönyv* nyomtatása ért el fél sikert. Kiemelkedő eredménynek számított viszont a Bethlen nyomda létrehozása. Talán ez volt az egyetlen olyan létesítmény, amely az egyházkerületi részt túlélte: az utolsó itt nyomtatott könyv az államosítás előtt, 1948-ban jelent meg.

Végül pedig példás volt az, ahogyan a dél-erdélyi egyház gondoskodott nyugdíjasairól. Nagy Ferenc először azt remélte, hogy a kolozsvári nyugdíjpénztár mindkét kerületi rész nyugdíjügyeit intézi majd, de az megszűnt, és Dél-Erdély ebben a kérdésben is magára maradt. A magyar kormány hathatós segítségével a nyugdíjasok ügyét is megnyugtatóan sikerült rendezni.

e) *Református felekezeti oktatás*

Az Intézőbizottság és elnöksége számára az egyik legnagyobb és megterhelő feladat a felekezeti iskolahálózat fenntartása volt. Az 1940 őszen működő 98 elemi iskola és hat középiskola tanerői száma folyamatosan csökkent. Az egyház ugyanis nem rendelkezett megfelelő anyagi erőforrásokkal a fenntartásukhoz, és a magánoktatási törvény szigorú rendelkezései miatt egyre több intézményt fenyegette a nyilvánossági jog vagy éppen a működési engedély elvesztése. Főleg a képzett tanítók hiánya okozott nagy gondot. Utánpótlásra nem lehetett számítani, 1941-től pedig a kormány egyre nehezebben engedélyezte szakképzetlen tanerők alkalmazását. Érthető hát, hogy 1944-ig 19 iskolát kellett bezárni, számos intézményben csökkent a tanerők létszáma, és sok közülük elvesztette

nyilvánossági jogát. A református egyház az iskolaköteles gyermekeknek csupán egyharmada számára biztosíthatott anyanyelvű, felekezeti oktatást.⁵²

A református középiskolák helyzete sem volt sokkal jobb. Bár az első időben a tanárok exodusa nem volt jelentős, az 1941–42-es tanévben a Bethlen Kollégium hét szakképzett tanárát veszítette el. Új tanárookra egyáltalán nem lehetett számítani. Így annak ellenére, hogy a diáklétszám nőtt, 1944-ben a dél-erdélyi egyházi és a világi vezetők egyetértettek abban, hogy a középiskolák helyzete nem fog javulni, és ha a dolgok nem változnak, néhány év múlva már csak az üres falak maradnak, tanárok nélkül.⁵³ A középiskolák életét megnehezítette az 1943 nyarán kirobbant román-magyar iskolapolitikai diplomáciai vita is, amelynek következtében a hatóságok három középiskolai tagozaton függesztették fel az oktatást.⁵⁴ Ezek az intézmények az 1943–44-es tanévben nem is nyitották meg kapuikat. Meg kell említenünk, hogy az egyházi felekezeti oktatás fenntartása lehetetlen lett volna, ha nem fordítják a magyar kormánysegélyek 71%-át az iskolák finanszírozására.

4. A harmadik időszak (1944. augusztus 23. – 1945. október 28.)

Románia átállásával, a fegyverszüneti egyezményvel és a magyar-román háborúval elkezdődött az egyházkerületi rész történetének harmadik időszaka. Ennek első felét a teljes káosz és létbizonytalanság jellemezte. A magyarság és intézményei első számú közellenségévé váltak. A magyar vezetők százai kerültek internálótáborokba (főleg Barcafdölvárra és Târgu Jiu-ba), köztük számos lelkész, tanár, értelmiségi. Az otthon maradó lelkészeknek kényszerlakhelyet jelöltek ki, még elhunyt társaik temetésére sem mehettek el, másokat pedig elhurcoltak otthonaikból. Az átvonuló hadseregek és a román civil lakosság közprédának tekintette a magyar ingatlanokat, a magyar vagyont, igen sok egyházközségnek példátlan károkat okozva ezzel. Az egyház háború miatti kárai felbecsülhetetlenek; ha csak a hivatalos számításokat vesszük figyelembe, értékük az egymilliárd lejt, azaz a 25 millió pengőt is meghaladja.

A magyar-román háború befejeztével és az észak-erdélyi román adminisztráció bevezetésével elkezdődhetett a két egyházkerületi rész újraegyesítése. A kolozsvári igazgatótanács hamar érzékelte, hogy az új helyzetben ismét a román, és nem a magyar kormánnyal kell keresni a kapcsolatot. 1945 tavaszán Petru Groza miniszterelnöktől azt a megnyugtató értesítést kapták, hogy Romániában minden különösebb intézkedés nélkül visszaállnak az 1940. augusztusi állapotok.⁵⁵ Így az észak-erdélyi jogharmonizáció után (az egyházkerület ismét kizárólag az 1904-es egyházi törvény alapján szervezte meg kormányzatát) minden akadály elhárult az egyházkerület egyesítése elől. 1945. május 28-án a nagyenyedi intézőbizottsági gyűlésen kimondták az Intézőbizottság megszüntetését, fél évet szánva a felszámolási munkálatokra.⁵⁶ Kolozsvárról igazgatótanácsi vizsgálóbizottság érkezett Nagyenyedre, és megállapításai mindenben elismerték az Intézőbizottság lelkiismeretes, pontos munkáját. A központi irodát 1945. november 18-án számolták fel, és november 25-én az Intézőbizottság záróülésén kimondták az egyházkerületi rész végleges megszűnését.⁵⁷ Ez a gyűlés, sajnos, az öt év alatt elmérgesedett konfliktusok árnyékában zajlott, több esperes és világi képviselő ugyanis távollétével bojkottálta azt.

*

A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész történetét vizsgálva, összefoglalásként el kell mondanunk, hogy az egyház vagyonatát, épületeit, közösségét ért számtalan támadás nagymértékben hozzájárult a dél-erdélyi magyarság erőszakos asszimilációjához és a református egyház szórványosodásához. A dél-erdélyi magyarság és reformátusság számaránya, demográfiai és szellemi potenciálja ekkor nagymértékben lecsökkent, ennek hatása pedig napjainkban is érezhető. Viszont feltétlenül ki kell emelnünk azoknak az embereknek a hősiességét, akik áldozatot hoztak az egyház túléléseért. Úgy véljük, az egyház élete és az elszenvedett sérelmek ellenére példaértékű volt a református lelkészek, tanítók, hívek helytállása. Igazolhatóan voltak emberek, akik hivatásuk és küldetésük tudatában, az anyagi előrehaladást félretéve, egzisztenciájukat, maguk és családjuk biztonságát kockáztatva vállalták a helyben maradást. Közülük csak némelyek futamodtak meg, azok is csak akkor, amikor már nem bírták tovább az őket ért zaklatásokat.

Végül pedig egyet kell értenünk L. Balogh Bénivel, aki felállítva az 1940–44 közötti időszak kisebbségi életének mérlegét, egyedüli pozitívumként azt említi, hogy a dél-erdélyi magyarság, ha nagy áldozatok árán is, de túlélte e vészterhes korszakot.⁵⁸ Állítása véleményünk szerint a református egyház esetében is helytálló.

Jegyzetek

¹ A bécsi döntés előzményeivel és kihirdetésével kapcsolatban lásd L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002, Pro-Print Kiadó.

² Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Sajtólevéltár, Sajtóarchívum, Erdéllyel foglalkozó lapkivágatok, kéziratok és cikkgyűjtemények (a továbbiakban: K 610), Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 6–8. o.

³ *Magyar Kisebbség*, XIX. évf. 22. sz.

⁴ *A Romániai Erdélyi Ref. Egyház Aiudon, 1941. évi május hó 20-ik napján tartott intézőbizottsági gyűlésének jegyzőkönyve*. (A továbbiakban: Intbizjkv.) Nagyenyed, 1941, 64. o.

⁵ Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: IgtanLvt), 9668/1940. III.

⁶ Közölve: Intbizjkv, 43–44. o.

⁷ Uo.

⁸ IgtanLvt, 2169/1945.

⁹ Nagy Ferenc 1945. november 29-i zárójelentése az Intézőbizottság öt éves munkájáról. IgtanLvt, 1940/25. 1. t., (a továbbiakban: Zárójelentés), 25. o.

¹⁰ Lásd ezzel kapcsolatban például Zeno Păclișanu kultuszminiszteri államtitkár álláspontját. Intbizjkv, 59. o.

¹¹ A találkozóról nem készült hivatalos feljegyzés, arról az Intézőbizottság első gyűlésének jegyzőkönyvéből értesülünk. Uo. 47. o.

¹² Az eltérések oka, hogy a kimutatások egyes egyházközségeket egyszer anya-, máskor leányegyházközségeknek tüntetnek fel. A különböző statisztikákat lásd A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: DRELvt), 134/1940., 650/1945.; Intbizjkv, 64. o.; Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 20–30. o.

¹³ Intbizjkv, 47. o.

- ¹⁴ Lásd Nagy Ferenc tudósítását. Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 11. o.
- ¹⁵ Nagy Ferenc első jelentése szerint a nagyszzebeni és az örómániai egyházmegyékben kevesebb, mint 10 000 lélek maradt, míg a hunyadi egyházmegyében „rendkívül sok a hazatért.” Intbizjkv, 47. o.
- ¹⁶ Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 41–46. o.
- ¹⁷ 1943-ban húsz olyan lelkész működött, akik már elérték a nyugdíjkorhatárt. Uo. 33. o.
- ¹⁸ IgtanLvt, 12612/1940.
- ¹⁹ Intbizjkv, 53. o.
- ²⁰ Uo. 60. o.
- ²¹ Zárójelentés, 25. o.
- ²² Intbizjkv, 66. o.
- ²³ Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 66. o.
- ²⁴ Ezeket az indokokat a Püspöki Szék első titkos ülésén Nagy Ferenc sorolta fel. IgtanLvt, 1940/25.1. t. 1. o.
- ²⁵ A Nagyszzebeni Egyházmegye Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban NszELvt), Esperesi levelezés, 891/1940.
- ²⁶ Az Intézőbizottság 1944. augusztus 22-i titkos ülésének jegyzőkönyve, IgtanLvt, 1940/25.1. t. 17. o.
- ²⁷ Titkos üléseinek jegyzőkönyveit az IgtanLvt. őrzi.
- ²⁸ A román kormánnyal folytatott tárgyalásokat legjobban Nagy Ferenc szavai jellemzik, aki szerint a minisztériumi hivatalok bejáratánál Dante poklának kapufelirata jutott mindig eszébe: „*Ki ide belépsz, hagyj fel minden reménnyel.*” Zárójelentés, 34. o.
- ²⁹ Uo. 29. o.
- ³⁰ Intbizjkv, 41. o.
- ³¹ Lásd például a Püspöki Szék 1942. november 24-i titkos ülésének jegyzőkönyvét. IgtanLvt, 1940/25.1. t. 8–9. o.
- ³² NszELvt, Esperesi levelezés, 776/1940.
- ³³ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Nagy András hagyatéka, Levelezés. Nagy Ödön 1942. szeptember 26-i levele.
- ³⁴ Ez a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész levéltára, melyet az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár őrizz Kolozsváron.
- ³⁵ Zárójelentés, 32. o.
- ³⁶ Nagy Ferenc 1945. december 6-i levele Vásárhelyi János püspöknek. IgtanLvt, 1940/25.1. t.
- ³⁷ A Szöcs Sándor és az Intézőbizottság között kirobbant konfliktusról lásd bővebben DRELvt, 47. cs. (Egyházi sérelmek) 23. o.
- ³⁸ Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 184. o.
- ³⁹ *A valódi erdélyi szellem újabb megnyilatkozása*, Magyar Kisebbség, 1940. 465. o.
- ⁴⁰ Zárójelentés, 24. o.
- ⁴¹ Lásd például DRELvt, 1528/1943.
- ⁴² 1945-ig csupán a brassói és a kolozsvári egyházmegyékben tartottak közgyűlést, mindkét egyházmegyében egyetlen alkalommal.
- ⁴³ Lásd például a nagyenyedi Nőszövetség ellen indított hadbírószági hadjáratot. Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 177. o.
- ⁴⁴ DRELvt, 47. cs., 22. o.
- ⁴⁵ Uo. 34. o.

⁴⁶ Nagy Ferenc: *Helyzetkép a Dél-Erdélyben maradt Református Anyaszentegyház életéről a II. bécsi döntéstől 1943. május 5-ig*. MOL, K 610, Délerdélyi Adattár, XII. 91. cs., VI/11. 226. o.

⁴⁷ Lásd például a nagyenyedi anyák napi ünnepség esetét. DRELvt, 47. cs., 32. o.

⁴⁸ DRELvt, 1572/1941.

⁴⁹ Intbizjkv, 36. o.

⁵⁰ Az Intézöbizottság 1945. november 29-i záróülésének jegyzőkönyve, IgTanLvt, 1940/25.1. t. (A továbbiakban: Záróülés jkv.) 19. o.

⁵¹ Az önálló hivatalos lap (*Református Közlöny*) beindítására már 1941. augusztus 9-én engedélyt kértek, mégis, mindössze néhány összevont száma jelent meg 1944-ben. DRELvt, 1156/1944.

⁵² Intbizjkv, 68. o.

⁵³ Az Intézöbizottság 1944. augusztus 22-i titkos ülésének jegyzőkönyve, IgTanLvt, 1940/25.1. t. 5. o.

⁵⁴ DRELvt, 17. cs., XII. t. (Középiskolák ügye) sz.n.

⁵⁵ IgTanLvt, Ülészegyzőkönyvek, 1945. 8. o.

⁵⁶ IgTanLvt, 2169/1945.

⁵⁷ Záróülés jkv. 21. o.

⁵⁸ L. Balogh Béni: A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete (1940–1944). In *Korrajz 2003. A XX. Század Intézet Évkönyve*. Vál. Földesi Margit. H.n., 2004, XX. Század Intézet, 50. o.